

„Istoriškumo koeficientas“ – sociokritikos objektas

Petras Bražėnas, *Juozo Apučio kūryba*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007, 432 p., ISBN 978-9986-39-508-9

Pirmą kartą parašyta išsami monografija apie neeilinio masto figūrą – rašytoją Juozą Aputį ir visus jo nuveiktus darbus rašto baruose. Knyga didelė, solidi, visapusiška, net truputį „perteklinė“, neišvengusi pasikartojimų ir daugžodžiavimo. Ji simptomiška vis dar pereinamajam mūsų laikui, kai turime naujai interpretuoti savo gyvuosius klasikus ir drauge užkamšyti buvusias spragas: atstatyti nutylėjimus, iškraipymus biografijoje ir kūryboje, parodyti ideologinio muštro atmosferą, aptarti cenzūros įtaką ir t.t. Tokį visapusišką epochos vaizdą gali nupiešti tik interpretatorius amžininkas, pats viską regėjęs savo akimis ir patyręs savo kailiu bei jausdamas „[P]askutinės liudytojų kartos atstovo pareigą“ (p. 15). Bražėno pasiryžimas suprasti ir traktuoti rašytojo kūrybą per savo patirties atitikmenis bendrąja intencija primena Viktorijos Daujotytės monografijos apie Vytautą Mačernį *Karalių gėlė iš Žemaitijos pelkių* (2006) siekinį patirties atitikimus paversti tyrimo strateginiu principu. Nors minimų monografijų metodai kone priešingi (nepernelyg bičiuliaujasi Bražėno sociologinės prieigos ir Daujotytės fenomenologinės nuostatos), pats patirties fenomeno suaktualinimas abiem atvejais yra produktyvus ir turi daug bendrumo.

Išmoningai pasinaudodamas Apučio novelės simboliniu pavadinimu „Autorius ieško išeities“, Bražėnas monografijoje atsiskleidžia kaip sąžiningai dvejojantis teorinių prieigų ir psichologinės motyvacijos ieškotojas savo posovietinio meto tyrimams. Humanistinės Apučio kūrybos vertybės fokusuoja tyrėjo žvilgsnį į mažiausiai sovietmečiu ideologijos pažeistą žmogiškumo domeną (atmintis, sąžinė, gerumas, atlaidumas, atradimų džiaugsmas, praradimų gėla) ir žodžio meną.

Bražėnas ir Apučio kūryboje, ir laikysenoje sovietmečiu bei Atgimimo metais atskleidė svarbių kontekstinių dalykų ir įžiūrėjo tokių niuansų, kokius gali pamatyti tik tos pačios kartos ir panašios patirties žmogus. Kaip gražiai pats pa-

sako Apučio apysakos *Vargonų balsas skalbykloje* interpretacijoje – „istoriškumo koeficientą“ (p. 355). Tyrėjas interpretuoja Aputį nuolat atsižvelgdamas į tas sąlygas ir aplinkybes, kuriomis tekstai buvo kuriami, spausdinami (arba sulaukiami) ir anuomet skaitomi. Naujas Bražėno perskaitymas neša buvusio laiko kraitį, liudininko patirtį – nuolatinis ekskursus į socialinį ir kultūrinį ano meto kontekstą (santvarkos ypatumai, Antrojo pasaulinio karo situacija Lietuvoje, Prahos pavasaris, Romo Kalantos susideginimas, melioracija, valdžios nemalonių faktai, suvaržyta leidybinė praktika, psichiatrijos padėtis sovietmečiu, Atgimimo banga, pirmųjų knygų leidimas aplankuose ir t.t., ir pan.; ne kartą užsimenama apie LTSR Valstybinės premijos Apučiu suspendavimą, skaitytojo padėtį, Ezo-pokalbą ir t.t.). Toks kontekstinis apstumas implikuoja sociokritikos viršenybę, ją motyvuoja ir dažnai kartojama nuostata „apmąstyti rašytojo ir jam tekusio istorinio laiko ryšį“ (p. 17) arba tezė „[K]ūrinys ir istorinis laikas“ (p. 408), bet kažkodėl monografijos įvadinėje dalyje tarp išvardytų tyrimo metodų ar metodologinių prieigų (Hanso-Georgo Gadamerio, Paulio Ricoeuro, Roland'o Barthes'o, Vytauto Kavolio) sociologiniam metodui ar sociokritikai dėmesio skiriama mažokai. Kavoliu remiamasi labiausiai vertybine, moraline prasme, o trijų pirmųjų autoritetų hermeneutinis įdirbis išdėstomas ilgojomis jų veikalų citatomis, kurios sukuria vienminčių „aurą“, bet netampa konkrečiais analizės instrumentais. Tarp išvardytų metodologinių atramų Gadameris imamas kaip interpretacijos atspara pačia bendriausia prasme, ir, regis, tas „bendrumas“ yra tikrai pernelyg bendras. Hermeneutiką traktuojant vėlgi labai abstrakčiai – kaip „tekstų aiškinimo meną“ – taip pat galima susilaukti griežtesnių metodo adeptų priekaištų. Interpretatorius Bražėnas šioje monografijoje tikrai neišnyksta, šita Gadamerio nurodoma funkcija aptariamam atveju „nefunkcionaliai“ (plg.: „*Interpretatorius neturi kitos funkcijos, tik visai išnykti, padėdamas susikalbėti*“, p. 21). Tai tiktų labiau nešališkam moksliniam stiliui, negu kad randame aptarimoje monografijoje. Ricoeuro pavardė su cituojamais jo veikalų fragmentais taip pat lieka nelyg madinga etiketė, beveik neturinti įtakos analizės procedūroms. Apie „reikšmės perteklių“ ir be Ricoeuro galima metaforiškai samprotauti. Poststruktūralistų pavardės laikytinos daugiau patrauklia dekoracija, jų sąvokynas bei instrumentarius reprezentuojami tik įvade, bet tolesniame tyrime neveikia.

Socio-aspektą tikrai reikėjo drąsiau eksponuoti, juolab kad naujasis socialumas dabar įžengęs į renesanso fazę. Visiškai sutikdama su teiginiu, jog perskaitymo daugiareikšmiškumo galimybės svarbiau už metodą, visgi manau, kad

jei sociologinis metodas gerai panaudojamas, jį ir reikėjo iškelti kaip pagrindinį (kaip tik juo remiantis parašyti novatoriškiausi darbo puslapiai). Aptariamoms monografijos pobūdį apskritai geriau nusako ne kokia teorija ar tyrimo metodas, bet pats objektas – Apučio fenomenas – ir visuminiai jo interpretatoriaus Bražėno literatūros nagrinėjimo įgūdžiai, įgyti per keliasdešimt metų (neslepia, kad monografijoje yra atsidūrę ir prieš dvidešimtmetį rašyti fragmentai, o interpretatoriaus santykis su Apučio kūryba per keturis dešimtmečius keitėsi). Šiais visuminiais įgūdžiais demonstruojama tai, ką lietuvių literatūros mokslas pasiekė geriausia per priklausomybės laikotarpį. Anot Alberto Zalatoriaus, kurį Bražėnas neginčijamai laiko autoritetu ir mokytoju, interpretacijos meną sunku apibrėžti kaip sistemą, kurios kiekvienas privalėtų laikytis, nes interpretavimas remiasi ne tiek bendraisiais teoriniais postulatais, kiek „individualiu suvokimu ir interpretatoriaus kūrybingumu“¹, kurio šiame darbe tikrai nestinga.

Monografijoje *Juozo Apučio kūryba* dominuoja klasikinės estetikos ir literatūrologijos sąvokos ir tyrimo būdai. Čia likusi įprasta estetikos priklausomybė nuo savo epochos istorinio, pasaulėžiūrinio, egzistencinio, kultūrinio konteksto, taip pat nuo lietuvių literatūrologijoje populiarios teksto semantikos ir poetikos tyrimo krypties. Tą liudija tradicinėje literatūrologijoje vyravę ir šioje monografijoje figūruojantys tyrimo prioritetai, motyvai ir terminai, kaip antai: žanras, siužetas, kompozicija, pasakotojas, personažas, stilius, meninė įtaiga, lyrizmas, psichologinis autentiškumas ir t.t. (Barthes'as ir Ricoeuras tokių sąvokų tikrai nelaike prioritetinėmis). Tarkim, nagrinėjant apysakas, ieškoma rašytojo žodžio magijos paslapčių, taip pat „tematikos naujumo, problemų aktualumo, meninio charakterio pilnatvės, filosofinio žmogaus būties įprasminimo“ (p. 338). Analogiškų dalykų buvo ieškoma ir Bražėno kritikos knygose *Žmogus ir žodis prozoje* (1978), *Romano šiokiadieniai ir šventės* (1983) analizuotuose kūriniuose. Semantikos ir stiliaus tyrinėjimai savo piką Lietuvoje buvo pasiekę XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje, todėl šiandien minėta metodologija atrodo kiek iš buvusio laiko, nors ir įkūnyta pavyzdinčiai. Bražėnas ilgisi prozoje išpūdingo žmogaus paveikslo – kaip Liudo Vasario ar Juozo Daukinčio. Ar beįmanoma šiais popostmodernios fragmentacijos laikais laukti iš rašytojo, kad jis sukurs įsimenantį, asmenybišką žmogaus paveikslą, kai pati žmogaus koncepcija kardinaliai pakito?

1 Albertas Zalatorius, „Prozos interpretavimo problemos“, in: *Šiuolaikinės kritikos problemos*, Vilnius: Vaga, 1975, p. 238.

Kita vertus, dabartinėje humanistikoje vyraujant metodų daugybiškumui, klasikinis akademinis stilius transformuojasi į platesnius socialinius ar kultūrologinius svarstymus, kurie galbūt vadintini literatūrologine eseistika. Kaip tik tokiai linkmei ir priskirčiau pakankamai individualų, atpažįstamą Petro Bražėno diskursą. Interpretatorius ne tik neišnyksta (kaip siūlo Gadameris), jis labai ryškus ir savitas, laisvai nardo po individualios ir kultūrinės atminties landšaftą, savo literatūrologinį darbą papildo ir pajvairina net asmeniniais memuarinio pobūdžio intarpais ar netarpiškais interpretatoriaus išgyvenimais. Panaudojama ar sukuriama daug taiklių metaforų, padedančių charakterizuoti epochą ir skverbtis prie Apučio kūrybos specifikos: „ideologinis formalinas“, „siužeto žaltvykslės“, „akupunktūros taškai“, „viešosios konvencijos ir slaptosios intencijos“, „poetinė melsvė“, „mielės, ruošusios tautą atgimimui“, AMK – „Apučio meninės kontrolės“ spaudas ir pan.

Monografijos struktūra logiška, nors itin netikėtai pradeda nuo labiau marginalinių rašytojo raiškos sferų (kritikos, redaktoriavimo, eseistikos) ir einama prie strateginių (novelių ir apysakų). Knygą yra įdomu skaityti maždaug iki pusės, paskui nuo gausios novelių interpretacijų dozės kažkaip viskas „užbukuoja“ ir intriga vėl atsiranda nuo skyriaus apie apysakas. Labai pavykusiomis laikau pirmąsias dalis apie rašytoją ir jo laiką, apie Aputį-kritiką – net neįtikėtina, kad šis prozos grandas paskelbė per šimtą kritikos publikacijų (skyrįje „Prozininkas su kritiko toga“ tyrinėtojo pakelta daug medžiagos ir iš naujo perskaitytos senos bei naujesnės recenzijos). Ne mažiau įsigilinus papasakota apie Aputį kitų kritikoje, nuodugnai aptarta rašytojo kūrybos recepcija nuo pirmų publikacijų iki šių dienų. Regis, apie tiriamąjį objektą perskaityta absoliučiai viskas, kas tik buvo įmanoma. Knygos puslapiuose nestinga suinteresuotų įsiskaitymų į kitų kritikų interpretacijas (antai Marcelijaus Martinaičio ar Vytauto Martinkaus atliktos Apučio novelių analizės vertinamos kaip nepranokti „aukštojo pilotažo“ pavyzdžiai).

Kodėl nuobodžiau tampa ilgame noveles interpretuojančiame skyriuje „Kelios proskynos novelistikos girioje“? Pačios proskynos pasirinktos esmingai, pagrindinės novelistikos briaunos akcentuotos, per jas susisteminamas visas Apučio mažojo žanro kraitis. Tarsi viskas čia būtų gerai. Bet likus „su novele dviese“ *kaži kaip* (mėgstama Apučio frazė) prarandamas dėstymo kondensuotumas, įsijaučiama ir įsigilinama į mažmožius, interpretacijos ištįsta, interpretacinė retorika nebeteikia šviežumo įspūdžio. Monografijos autorius galėtų tik pasišaipyti – bet juk tokia interpretacijos prigimtis, su novele kaip su miela

panele negali greit išsiskirti. Nelengva paaiškinti, kas konkrečiai tuose puslapiuose truputį vargina – gal analizę ekstensyvinantis supažindinimas su novelių siužetais ir personažais, gal iliustratyvumo sluoksnis, gal dažnokai pasikartojantis tas pats interpretacinis modelis, o gal jau kiek nualinti prasmės ir stiliaus rakursai. Dėl atskirų kūrinų interpretacijų diskutuoti netikslinga, nes beveik viskas čia įtikina. Kaip mažą atradimą galiu kvalifikuoti subtilų pasakojimo subjektų tyrimą novelėje „Autorius ieško išeities“ (daroma išvada, kad studentas yra veikėjo, pasakotojo ir autoriaus „trejybė“). Tokių didesnių ar mažesnių atradimų monografijoje daug (pavyzdžiui, privati istorija iš piemenavimo laikų puikiai praplečia, įtvirtina konkrečios novelės interpretacijos pagrindumą). Rašytojo ir interpretatoriaus patirtinė sutaptis daugeliu atvejų „atrakina“ Apučio novelistikos slaptavietes arba patvirtina jo kūrybos istoriškumo, visuotinumą, epiškumą dimensiją. Tad kartais net nejauku darosi nuo paradokso – kiekviena atskirai paimta novelė interpretuota jautriai įsigilinus, o bendras įspūdis – kad tai jau girdėta, žinoma. Gal čia užnugaryje šmėkšo Alberto Zalatoriaus autoritetas? O gal kaltas darbe (turiu galvoje pirmiausia interpretacijų skyrius) vyraujančių semantikos ir stiliaus aspektų išišaknijimas aname laike?

Ištęstumą gal bus lėmęs ir edukacinis uždavinys kūrinį nuosekliai išnarstyti, pamokant analizės eigos, gilinimosi į „teksto slėpinius“, todėl tarp subtilių atverčių pasitaiko ir tiesiog paprasto teksto komentavimo; pernelyg dažnai kreipiamasi į jauną skaitytoją, „devyniolikmetį“, kuris nepažįsta praeities. Apeliavimas išskirtinai į jaunimą bus įsigėręs iš pedagoginės praktikos, nesyk užsimenama apie interpretacijų gimimą ar tikrinimą „studentiškoje lituanistų auditorijoje“ seminarų metu. Bražėno rašoma su perdėtu objekto adoravimu, ypatingu stiliaus pakilumu, kuris slopina analitiškumą. Taip patetiškai kreiptis į jauną adresatą gal kiek nebeatitinka „laiko dvasios“.

Daugiausia naujų įžvalgų radau skirsniuose apie „atverstines noveles“ iš rinkinio *Vieškelyje džipai*, kelionės ir sąžinės motyvus, moters paveikslą, mažiausiai – stiliaus bruožų aptarime (gal kad pačiai teko tuos dalykus nuodugniau studijuoti, todėl ir naujumo procentas man čia mažesnis). Bet ir stiliaus skyriuje yra naujoviškumo – atkreiptas dėmesys į kitų tyrėjų iki šiol apeitą Apučio humoro registrą. Tik vargu ar reikėjo net šešių iš eilės Williama Faulknerio citatų apie stiliaus reikšmę (p. 276–277).

Neretai tekste pasitaiko paties Bražėno vartojamų banalokų stiliaus klišių ir sukalkėjusių junginių: „reikšmingai praturtina“, „davė gražių vaisių“;

„idėjinių meninių ieškojimų“, „menines aukštumas“, „išpūdingą jų paveikslų galeriją“ ir pan. Nestokojama itin bendrų pasvarstymų ir žinomų tiesų produkavimo apie „dvasinį pasaulį“ ar „meninę įtaigą“. Recenzentės atvirumą padrąsina autoriaus drąsa – jis ir pats nevengia „vėsinančio savikritikos dušo“. Kritišką nuostatą palaiko ir monografijoje pernelyg išpūstas recenzentės citavimo indeksas – kad nebūtų panašu, kaip kadaise sakė Balys Sruoga, į „bičiulišką birbynę“.

Tyrimo dinamizmas, dėstymo energija ir šviežių apibendrinančių minčių vėl atsiranda monografijos skyriuje „Keturi apysakos – keturi būties poliai“. Čia juntame daugiau interpretatoriaus aistros ir suinteresuotumo, atvirų prisipažinimų apie interpretacijos sunkumus bei prieštaras ir žūtibūtinesnio noro savaip perskaityti kūrinius, daugiau polemikos – visa tai daro tekstą sugestyvesnį. Vykusiai identifikuota kiekvienos iš keturių apysakų esmė atsispindi net poskyrių pavadinimuose, jų raktiniuose žodžiuose („vaikystė“, „sąžinė“, „menininko pasaulis“, formaliųjų „galimybių išdas“). Pats Bražėnas originaliausiu laiko apysakos *Skruzdėlynas Prūsijoje* perinterpretavimą pasitelkiant sapno kodą: „O jeigu vis dėlto viskas vyko sapne? Tik sapne? TIK SAPNE“ (p. 379). Toliau laukia netikėtumas:

Šioje interpretacijos vietoje savo mielą klausytoją ir pašnekovą galiu pakviesti paskaityti kai ką iš rimtos mokslinės literatūros apie sapnus [...]. O pats, neatsitraukdamas nuo teksto, neduodamas nežabotos laisvės fantazijai, kaip archeologas iš šukių, mėginau kažką suklijuoti, rekonstruoti Jorio Globio [pagrindinio apysakos veikėjo – JS] dvasinę būseną, tų keistų, nesibaigiančių, kartais net fantasmagoriškų sapnų priežastis. (p. 382)

Sapnui apibūdinti tenkinamasi paprastute citata iš senos enciklopedijos. Bėlieka pakartoti Kęstučio Nastopkos nuomonę², kad tokio pobūdžio sapno tyrimas neįsivaizduojamas be psichoanalizės patirties. Regis, sapno poetikos ekstrapoliavimas ir sapno rakto pritaikymas visai apysakai menkai tesuteikė papildomų prasmių (vietoj istorijos mokytojo – didvyrio, išgelbėjusio mergaitę, turime reikalą su sapnuojančiu istoriku, bet esminis kūriniumi Prūsijos vaizdų klodas nuo to nėra maž nepasikeičia).

2 Pastaba buvo išsakyta Petro Bražėno habilitacinės procedūros „Žmogiškosios vertybės ir jų meninė raiška XX a. lietuvių prozoje“ metu Vilniaus universitete, 2008 03 27.

Interpretuojant kitas apysakas gana profesionaliai demonstruojamas Apučio „registrų perjungimo menas“, jo gebėjimas viename sakinyje sutelkti daug visokeriopos informacijos, pasakojimo plastiškumas ir ištikimybė etinėms vertybėms. Novelistikos skyriuje atrodė, kad monografijos autoriui tikrai buvo nelengva „ieškoti išeities“, suformuluotos įžangoje. Apysakų skyriuje jau imi patikėti, kad ji beveik rasta. Aptardamas vienintelį Apučio romaną *Smėlynuose negalima sustoti* ir prisimindamas jo kritiškos recepcijos istoriją 1996 m., Bražėnas sakosi perskaitęs kūrinį iš naujo ir nenusivylęs, todėl teigia, kad tai „savojo likimo dar tebelaukianti knyga“ (p. 399). Turint galvoje dabarties dinamizmą ir naujos produkcijos plūsmą, nelengva tuo patikėti. Užtenka prisiminti Sauliaus Šaltenio neeilinio romano *Kalės vaikai* (1990) likimą ir apskritai šio puikaus rašytojo apgaubimą tyla. Jeigu rašantis nuolatos nešmėžuoja viešumoje naujais kūriniais ar skandalingais pareiškimais, jį tampa keblu aktualizuoti, juolab suintriguoti skaitančiųjų bendruomenę „skaityti romaną iš naujo – lėtai, įdėmiai, tokiu ritmu, koku jis ir buvo parašytas“ (p. 411).

Gaila, kad trumpu akcentu „Vietoj pabaigos“ monografijoje gudriai išvengta išvadų skyriaus („visos jos – tekste“, p. 412), diplomatiškai atsiperkant stambia Gabrielio Josipovici veikalo *Pasaulis ir knyga* citata, tinkančia visoms progoms ir bet kokioms interpretacijoms.

Reziumuojant galima tarti, kad monografijoje pirmą kartą aprėpta ir įvertinta visa *aputiana*. Tai svarbus kultūros faktas ir tvirtas pagrindas bei paskata naujiems, kitokiems darbams. Svarbiu tyrimo nuopelnu laikyčiau už Apučio teksto esančių istorinių realijų komentarus, šifravimą – to niekas kitas nebepadarytų. Gal kiek sunkiau Bražėnui pavyksta argumentuoti, jog Apučio proza – „iššūkis standartui“, kadangi daug ekstremalesnių iššūkių pastaruoju dešimtmečiu esame patyrę, o oficiozinius sovietmečio rašytojus jau nuogrūdom į užmaršties užkaborius. Bet monografija visiškai įtikina, kad Aputis yra lietuvių klasikų kanono, „klasikų užstalės“ (ironišku paties rašytojo pastebėjimu) autorius.